

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE ATA BENZETİLEN DİNÎ- TASAVVUFİ KAVRAMLAR

Analogical Concepts of Religion and Mysticism in Classical Turkish Poetry

Bülent KAYA*

ÖZ

Soyut kavramların anlatımı güçlendirmek için somut kavramlara benzetilmesi edebiyatta ve şiirde yaygın bir durumdur. Klasik Türk şiirinde de özellikle insana ait soyut kavramlar insana ait kavramlara benzetilerek somutlaştırılmıştır. Benzeyen soyut kavramla, kendisine benzetilen somut kavram arasında birtakım anlam ilgileri ve benzetme yönleri mevcuttur. Bu çalışmada klasik Türk şiirindeki dinî ve tasavvufî içerikli şiirler, daha çok beyit özelinde taranarak ata benzetilen dinî ve tasavvufî kavramlar tespit edilmiştir. Atın özellikle eski dönemlerde insan hayatındaki önemi ve kültürdeki algısı düşünüldüğünde bu benzetmelerin tespiti ve yorumlanması önem arz etmektedir. Bu çalışmada atın bir benzetme ögesi olarak dinî ve tasavvufî kavramlara yansımaları örneklerle gösterilmiştir. Bunun dışında atın dinî- tasavvufî bağlamda diğer hususiyetleriyle klasik Türk şiirine yansımaları da öne çıkan örneklerle verilmiştir. Dinî ve tasavvufî soyut kavramların at ve ata ilişkin somut kavramlarla somutlaştırılması, atın tabiatındaki bazı özelliklerle ilgisi olmakla birlikte, atın kültürdeki yer ve önemiyle de alakalıdır. Çalışmada atın bir öge olarak klasik Türk şiiri özelinde dinî-tasavvufî içerikli metinlerdeki yansımaları belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk şiiri, at kültürü, tasavvuf, teşbih.

ABSTRACT

Drawing analogies between abstract concepts and concrete ones in order to improve expression is common practice in literature and poetry. In classical Turkish poetry, too, human-related abstract concepts have particularly been made concrete through analogies with other human-related concepts. Certain semantic relationships and points of similarity exist between the abstract and concrete concepts used in the analogy. In this study, couplets from religious and spiritual classical Turkish poetry have been reviewed to spot the religious and spiritual concepts that have been likened to a horse. The identification and interpretation of these analogies are worthwhile considering the significance and

---

*Dr. Bülent KAYA, Ahmet Yesevi Üniversitesi, bulentk24@gmail.com

cultural perception of the horse in human life particularly during ancient times. In this study, the uses of the horse analogy for religious and spiritual concepts have been demonstrated with examples. In addition, examples of the horse analogy in other concepts in classical Turkish poetry have also been included. The process of making religious and spiritual abstract concepts concrete is related to the nature of a horse and the cultural importance and place of horses. The study has examined the use of the horse as an element in religious and spiritual texts in classical Turkish poetry.

Keywords: *Classical Turkish poetry, horse culture, tasavvuf, teşbih.*

1.GİRİŞ

İnsanoğlu, var olduğu günden bu yana hep hayvanlarla iç içe yaşamıştır. Kimi zaman onlarla mücadele ederken, kimi zaman onlardan faydalanmıştır. Evreni tanıma ve anlama noktasında merak içerisinde olan insan, hayvanı da tanımaya ve anlamaya çalışmıştır. Evrende yaratılış bakımından kendine en çok benzeyen varlığın hayvan olduğunu keşfeden insan, onun yaratılış gayelerini sorgulayarak hikmetini araştırmıştır. İlahi dinlerin hayvanlara saygı gösterme ve onlardan rızıklanma temelindeki emir ve tavsiyeleri insanı hayvanlara daha çok yaklaştırmıştır. Bu bağlamda dünya edebiyatında hayvan metaforunu kullanmak yaygın olsa da, Doğu edebiyatında bu gelenek daha köklü ve eskidir. Bilhassa Türk edebiyatında hayvan metaforlarının ayrı bir yeri vardır. Bu, Türk inancısındaki hayvana verilen önem ve bazı hayvanların kutsal ve uğurlu sayılmasıyla yakından alakalıdır. Ayrıca Türklerin göçebe bir millet olması ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamaları bu durumda önemli bir etkidir (Eke Uçan 2016: 12).

Atın eski dönemlerden beri Türklerin hayatında önemli bir işlevi olmuştur. At, medeniyet ve kültürün dünyaya yayılması noktasında mühim bir rol üstlenmiştir. Teknolojinin gelişmediği ve ulaşım imkânlarının kısıtlı olduğu devirlerde atın önemi her zaman fazla olmuştur. Savaşların ve yolculukların vazgeçilmez aracı olan ata, kültür ve sanat içerisinde de fazlasıyla yer verilmiştir. Bu bakımlardan atın Türk kültür ve medeniyetinin şekillenmesindeki önemi göz ardı edilmemelidir. Türk kültürünün, edebiyatının ve sanatının anlaşılması, bunları şekillendiren atın ve atlı medeniyet kültürünün de iyi bilinmesini gerektirmektedir (Kaya 2008).

İslam düşüncesi içerisinde ise at, şerefli bir varlık olarak kabul edilir. Atın güzelliği ve gerekliliğinin Kur'an-ı Kerim'de geçmesi ve övülmesi, İslam toplulukları içerisinde ata gösterilen saygıyı ve önemi artırmıştır (Karaca 1998: 24).

Türk edebiyatına bakıldığında birçok önemli eserde ata ve at kültürüne geniş ölçüde yer verildiği görülecektir. Divanu Lügâti't-Türk'te atların da tıpkı insanlar gibi akıl ve anlayış gibi özelliklere sahip olduğu ve Türklerin en büyük yardımcısı olduğuna değinilir. Bu eserde atlı savaş tasvirlerine geniş yer verilir. Eserde verilen "Türk ordusu atlandı" örneğindeki "atlanmak" mastarı ordunun

bütünü kapsamaktadır. Savaşının en büyük desteği hep at olmuştur (Çınar 1995: 148-149).

Türk edebiyatının geneline bakıldığında zaman zaman şair ve ediplerin attan bahsettikleri ve eserlerinde yer verdikleri görülür. Konuyla ilgili müstakil bir eser olarak Necip Fazıl Kısakürek'in "Ata Senfoni (Kısakürek 2008)" isimli eseri önemlidir. Eserde atın dünya ve Türk medeniyeti içerisindeki önemine değinilerek kutsal özellikleri ön plana çıkarılmış ve taşıyıcılık vasıflarından bahsedilmiştir. Türk kültüründe ve edebiyatında büyük önem atfedilen ata, Arap ve Fars edebiyatında da yer verilmiştir. Fars edebiyatının önemli kaynaklarından Firdevsî'nin Şehnâme'sinde Rüstem ve atı Rahş'a zaman zaman değinilmiştir. Arap edebiyatında özellikle Muallaka şiirlerinde at tasvirleri yapılmıştır (Şen 1987: 35-45).

Türk kültür ve edebiyat dairesi içerisinde önemli bir yeri olan at'a klasik Türk şiirinde de hak ettiği önem atfedilmiştir. Genel olarak bakıldığında, klasik Türk şiirinde eşek, katır ve at üçlüsü, nitelik ve olumluluk açısından üç basamaklı bir merdiven gibidir. Eşek, çok ağır yükleri çekmesine rağmen, manzumelerde bir güç ya da heybet sembolü olarak anlatılmaz. Katır ise genellikle sevilen ve iş gören bir hayvandır. At, bunların içerisinde manzumelerde en çok anlatılanıdır. At, çoğunlukla olumlu ve heybetiyle anlatılmıştır (Kaya 2008: 5).

Ata verilen önemin en büyük göstergelerinin biri de ata dair çok sayıda söz, ifade ve motifin şiirlerde yer almasıyla beraber "rahşiyye" adı verilen ayrı bir edebî türün de teşekkül etmesidir.¹ Klasik Türk şiirinde rahşiyye türü denildiğinde ilk akla gelen şair XVII. yüzyıl şairi Nefî'dir. Bu türün özelliklerini en iyi yansıtan Nefî'nin manzumelerinde ata dair çok zengin edebî malzemeyle karşılaşırız. Birçok kaynakta rahşiyye türü söz konusu olduğunda Nefî'ye vurgu yapıldığı ve türün en önemli temsilcisi olduğunun dile getirildiği görülür (Kaya 2008). Kaside sahasında şöhret kazanmış şairin divanında rahşiyye türüne örnek oluşturan 3 kasidesi vardır.

Tasavvufi içerikli, didaktik ve ahlaki manzumelerde at; dinî ve tasavvufi kavramların benzetilene olarak geçer. Bu manzumelerde at, soyut olan kavramın somutlaştırılması için bir vasıta olarak düşünülmüştür. Niyazi-i Mısri ve Yunus Emre gibi mutasavvıf şairlerde; çevgan ve top gibi atlı bir oyuna ait terimler, soyut bir ifadeyi somutlaştırmak için kullanılmıştır (Kaya 2008).

Klasik Türk şiirinde hemen her şairde ve her devirde soyut kavramlar somut nesnelere ifade edilmiştir. Divan şairleri insana ait kavramsal özellikleri somutlaştırarak kullanmışlardır. Buradaki soyut kavramla somut nesnelere arasında akla ve mantığa dayalı birtakım ilgiler söz konusudur. Akıl, gönül, hatırlar, ruh, nefis, gurur gibi insana has özellikler somut nesnelere benzetilmişlerdir. Nefis, kibir, benlik vb. kavramların somutlaştırılmasında ise olumsuz bir tavır sergilenmiş, bunlar alt edilmesi çok zor olan hayvan ve canavarlara benzetilmişlerdir. Bunun tam

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Kaya, Bülent, Divan Şiirinde At, Gazi Üniv.Sos.Bil.Ens.Yük.Lis.Tezi, 2008.

308 / Bülent KAYA

tersi, güzellik, iyilik, bereket gibi kavramlar ise somutlaştırılırken daha çok bulut, yağmur, deniz ve dağ gibi nesnelere benzetilmişlerdir (Yıldırım 2002: 213).

Dinî ve tasavvufî kavramların –ki bunlar genellikle insanla alakalıdır– somutlaştırılarak ata benzetildiği; aşk, cân, ruh, nefis gibi kavramlar vardır. Atla ilgili dinî-tasavvufî benzetmelerde, atın; hareket etmesi, hızlı gitmesi, kimi zaman serkeş olması, mesafeleri kısa sürede alması gibi özellikleri ön plandadır. Klasik Türk şiirinde ata benzetilen dinî ve tasavvufî unsurların daha çok teşbih-i belîğ sanatı içerisinde kullanıldığı görülür: Rahş-ı aşk, rahş-ı tecrîd, semend-i aşk, tevsen-i nefis vb.

Ata benzetilen dinî ve tasavvufî kavramlarla ilgili 13-19. yüzyıllar arası yaklaşık 150 divan ve mesnevi taranmıştır. Taranan divanlarda tespit edilen malzemelerden çalışmamız sınırları dâhilinde konuyu en iyi yansıtan örnekler seçilmiştir. Bu örnekler vasıtasıyla ata benzetilen dinî ve tasavvufî kavramların neler olduğu, ne şekilde ele alındıkları, benzetmeler ve anlam çerçevesi gösterilmiştir. Kültür ve edebiyatın önemli bir ögesi olan at bu açıdan da ele alınarak önemi ortaya konulmuştur.

2. ATA BENZETİLEN DİNÎ-TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

Klasik Türk şiirinde akıl, aşk, cân/ruh, duâ, fetvâ, gaflet/tegâfûl, naz/işve, nefis, sabır/sebât, tecrîd, vücûd ata benzetilen dinî-tasavvufî kavramlardır. Bu kavramların birçoğu dinî ve tasavvufî literatürde birer terim olarak yer almaktadır. Bunların bir kısmının bünyesinde ve karakterinde taşıdığı özellikleri ifade ederken; duâ, fetvâ ve tecrîd gibi kavramlar insanın harekete geçmesiyle oluşurlar.

Dinî-tasavvufî kavramların ata teşbih edildiği örnekler bakıldığında, soyut olan kavramlarla at arasında ortak bir benzerlikten hareket edildiği görülür. Hareket noktası ve benzetme yönü genellikle atın hareketidir. Akıl, cân/ruh, duâ, fetvâ ve vücûd gibi kavramlar atın hareketiyle ilişkilendirilerek somutlaştırılmıştır.

2.1. Akıl

Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesidir. Sözlükte masdar olarak “menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak” gibi anlamlara gelir. Felsefe ve mantık terimi olarak ise “varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram hâline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç” demektir (Bolay 1989: 238).

İslam düşünce tarihinde akılı, hevânın zıddı olarak görmek hâkim anlayıştır. Tasavvufta bazen akıl aşkın zıddı olarak kullanılır. Buna göre akıl ile aşk bir arada bulunamaz, biri gelince diğeri gider. Akıl ve aşk su ile ateş gibi birbirine tamamen zıttır. Mutasavvıflara göre Hz. Peygamber’i Sidretü’l-Müntehâ’ya kadar götüren

Cebrâil aklı, daha öteye götüren Refref ise aşkı temsil eder². Bu sebeptendir ki, aşk akıldan, âşık da akıldan üstün görülür. Tasavvuf ve tekke edebiyatında bu konu üzerinde önemle durulmuştur (Uludağ 1989: 247).

Klasik Türk şiirinde akıl kavramı şiirlerde sık kullanılır. Akıl ile at arasında benzerlik ilişkisinin kurulduğu çok sayıda beyit vardır. Akıl kavramına ek olarak; hıred, fikret, efkâr, fehm, idrâk, endişe gibi eş anlamlı veya yakın anlamlı kelimeler de at ile benzetme ilişkisi içerisinde verilmiştir. Bu benzetmelerin olduğu bazı terkipler şu şekildedir: Rahş-ı akl, semend-i fikret, kümeyt-i efkâr, tevsen-i fehm, kümeyt-i idrâk, esb-i hıred, eşheb-i endişe vb. Bu benzetmelerde yer alan bazı at isimleri sahip oldukları anlama göre şairler tarafından bilinçli seçilmişlerdir (Kaya 2008: 163).

Tasavvufta aklın mahiyeti ve bu düşüncedeki yeri açısından düşünüldüğünde, aşk akla göre daha kıymetlidir. Aşağıdaki beyitte akıl ata (rahş) benzetilmiştir. Bu benzetmedeki benzetme yönünü atın hareketi oluşturmaktadır. Şair beyitte tenasüp sanatı yoluyla ve çağrışımlarla bir tablo çizer. Bu tabloda akla teşbih edilen at ve aşka benzetilen meydan vardır. Şairin tasavvufi düşünceye paralel olarak bu meydanda akıl atını kullanma hususunda elinden bir şey gelmez, akıl atı ona dost, arkadaş olmaz. Bu durum bir nevi aşkın üstünlüğünün ifadesidir. Bu üstünlük karşısında genellikle güçlü bir sembol ve benzetme unsuru olarak görülen at (Kaya 2008) bile oldukça zayıf kalacaktır:

Hem inân olmadı kaldı rahş-ı akl
Salalı meydân-ı ışka atımız (Muhitî, G. 68/6)

Tasavvuftaki anlayışa paralel olarak aşağıdaki örnekte de görüleceği üzere akıl çoğu zaman insanı aldatır. Çünkü akıl görecelidir. Tasavvufta akıl kavramının yerini, gönül ve sezgi almıştır. Bu bakımdan akla güvenmek, her zaman doğru yola götürmeyebilir. Aşağıdaki beyitte âşığına yüz vermeyen, kimi zaman da onu aldatan sevgili tipinden hareketle, sevgilinin âşığını tıpkı akıl atı (esb-i hıred) gibi aldattığı anlatılmıştır. Âşık rolündeki şairin ruhunda binlerce coşkunluk ve coşma olsa da o, aldanmaya mahkûm gibidir:

Aldadır tav'la ki esb-i hıredin gibi seni
Her nefes nefesde sad cûş u hurûş olsa bile (Sabrî Mehmed Şerif Efendi,
G. 142/2)

2.2.Aşk

İslami literatürde aşk, ilahi ve beşeri olmak üzere iki anlamda kullanılmıştır. İlahi aşka hakiki aşk, beşeri aşka da mecazi ya da uzrî aşk denilmiştir (Uludağ 1991: 11). Klasik Türk şiirinde aşk, daha çok âşığın “maşuk”a (sevgili)

² Konuyla ilgili örnek bir beyit için bkz: (Tataroğlu 1995, Muhitî G. 116/6)

310 / Bülent KAYA

duyduğu maddi yani mecazi aşk şeklindedir. Bu aşk anlayışı; âşık, sevgili ve rakip üçlüsü etrafında dile getirilmiştir. Bazı şiirlerde ise aşkın tasavvufi çağrışımlar, benzetmeler ve niteliklerle verildiği görülmektedir. Aşkın ata ya da atla ilgili bir unsura benzetildiği şiirlerde at, bir araç hüviyetindedir. Bu araç, Hak yolundaki insanı Hakk'a ulaştıracak bir vasıttır. Aşk, ata benzetilerek bu mesafeleri katedecek bir nesne konumuna getirilerek somutlaştırılır.

Aşkın ata teşbih edildiği örneklerde aşk kelimesiyle birlikte eş ya da yakın anlamlı; sevdâ ve mihr ü vefâ ifadeleri de kullanılmıştır (Kaya 2008: 151-153).

Aşk (sevdâ) atı kişiyi Hakk'a ulaştıran bir vasıttır. Aşağıdaki beyitte aşk (sevdâ) ata benzetilmiştir. Aşk somutlaştırılarak anlatım güçlendirilmiştir:

*Înân tîz verirse **semend-i sevdâya**
Şu'ûri hâk-i rehe basdırır gubâr-ı heves* (Hâzık Mehmed Efendi, G.
122/5)

Şair, melâmet kisvesini giyerek aşk atına binmiş bir süvaridir. Bu atın gideceği yol tasavvuf yolu, bir başka deyişle Allah'a giden yoldur:

*Melâmet kisvetin Necmî giyüb bu **esb-i ışk** üzre
Süvâr ol gir bu meydâne ki sensin hem-dem-i eşrâf* (Şahin 1998, Necmî, Ş.
84/7)

Aşk, Hak yolundaki âşığı Hakk'a ulaştıran hızlı bir araçtır. Aşk atına binen kişi bu yolu daha çabuk alacaktır:

*Ben beni yabana satardum müsellemler olmuşam
İşk dirler adına çâbükk **semendüm** var imiş* (Saraç 2002, Emrî, G.
240/4)

***Aşk atının** süvârı erişdi menziline
Lâgar-hâr ile zâhid bekler kapıda nevbet* Cennet Efendi (Çapan, 2005:
148)

Aşk ile at arasındaki benzerlik, yukarıda örneklerde olduğu gibi daha çok tasavvufi manzumelerde görülür. Burada ele alınan manevi aşktır. Tasavvuf dairesi içerisinde Allah'a ulaşmaya çalışan ve ona giden yolda çaba gösteren sâlikin durumu, aşk atı kavramıyla somutlaştırılmaktadır. Onu hedefe götüren vasıtası attır. Atın seçilmiş olması, kuşkusuz hızlı olması ve hareket etmesinin yanı sıra, mübarek bir hayvan olarak algılanmasından da kaynaklanmaktadır.

2.3.Cân/Ruh

Cân, tasavvufta ruh ve nefistir. Ayrıca ilahi nefes, Hakk'ın tecellilerini ifade eder. Mevlevilikte derviş ve müritler de cân ile ifade edilmiştir (Uludağ 2005: 85). İslam tasavvufunda ruh-beden, cân-ten vurgusu önemli bir yer tutar. Tasavvufta ruh, cân ve hayat olarak tanımlanırken, kimi zaman da beden kalıbına girmiş bir cevher olarak anılır (Uludağ 1999: 182). Can ile cânân birlikte kullanılmıştır. Tasavvufta can cânânı sevmek için bir araçtır. Asıl olan cânândır. Canı sevmek ise maddenin devamını istemektir (Tarlan 1998: 206).

Cânın ata benzetilmesi, Hak yolunda gitmesi, ona ulaşmaya çalışmasıyla ilgilidir. Aşağıdaki örnekte mecazi ve ilahi aşk bağlamında atın bir benzetilen olarak kullanıldığı görülmektedir. Cân atı Hakk'a ulaşmadan önce, mecazi aşk aşamasını tamamlamalıdır. Sevgilinin zülfü ise cân atını sürmeye yarayan bir kırbaçtır:

Meydân-ı ışık içinde koşmağa cân semendin
Zülf-i nigâr-ı Emrî bir tâziyâne ancak (Emrî, G. 255/5)

Ruhun tasavvufi anlamdaki karşılığı can ve nefistir. Ruh kelimesinin tasavvufi anlamda karşıladığı birçok anlam ve olgu mevcuttur (Uludağ 2005: 298).

Ruh, kişinin sahip olduğu yaşam gücü ve onu hayatta tutan varoluştur. Âşığın ruhu ata benzer. Onun ruh atını yıkan, sevgilinin kirpikleridir. O kirpikler aşk meydanında dolaşan ruh atına ok gibi saplanarak onu yıkar:

Cismüm yükünü yıkup alan esb-i rûhumu
Peykânlarundur iy kaşı yayum ulak degül (Enverî, G. 161/3)

2.4. Duâ

Dua, kulun bütün benliğiyle yüce yaratana yönelerek ondan istek ve dilekte bulunmasıdır. İslam literatüründe Allah'ın yüceliği karşısında kulun aczini itiraf etmesini, sevgi ve tazim duyguları içinde yardımını dilemesini ifade eder (Cilacı 1994: 529).

Divan şairleri kasidelerin dua kısmında girizgâh beytini müteakip memduhu övmeye başlarlar. Aşağıda örneği verilen Gürcü Mehmed Paşa'nın övüldüğü kasideye ait beyit, dua kısmına geçişte girizgâh özelliği arz eder. Beyitte dua, ata benzetilmiştir. Atın hareket etmesi ve duanın da peş peşe sıralanması arasında kurulan benzerlik ilgisi bu benzetmede etkili olmuştur. Kasidenin önceki kısımlarında (fahriyye) kendini övmüş olan şair, kendine seslenerek gururlanmayı

312 / Bülent KAYA

bırakarak dua atının dizginlerini salmasını söylemektedir. Burada at yoluyla soyut bir kavramın somutlaştırılarak anlatımın güçlendirildiğini görmekteyiz:

Lâf-ı mağrûrı tâ-be-key Şehrî
Kıl semend-i du'âyı germ-i inân (Şehrî K., 9/26)

2.4. Fetva

Fetva, fikhî bir meselenin dinî-hukuki hükmünü açıklayan cevaptır. “Yiğit, delikanlı” anlamındaki “fetâ” kelimesinden gelen fetva, sözlükte “bir olayın hükmünü açıklayan ve hükmünü koyan, güçlükleri çözen kuvvetli cevap” anlamındadır. Fıkıh terimi olarak ise, “fakih bir kişinin sorulan fikhî bir meseleye yazılı ya da sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koyduğu hükümdür (Atar 1995: 486).

Aşağıdaki beyitte, fetva ata benzetilmiştir. Beyitte bir zamanlar çok semiz ve güçlü olan fetva atının fiziksel olarak güçsüzleştiği anlatılmıştır. Fetvanın verildikten sonra ahaliye yayılması ve duyulması hareketi çağrıştırır. Fetvanın ata teşbih edilmesinde hareket bir çağrışım noktasıdır. Bunun dışında beyitte ayrıca fiziksel olarak güçlü ve zayıf bir at portresi çizilmiş (semîn-zebûn) bu da fetva ile ilişkilendirilmiştir:

Bir zamân hayli semîn idi semend-i fetvâ
Kuyruka düşdi zebun oldı dirîgâ hayfâ (Hâzık Mehmed Efendi Mat. 1)

2.5. Gaflet/Tegâfûl

Gaflet, dünya ve âhiret için gerekli olan bir şeyin önemini kavrayamama hâlini ifade eden ahlâk ve tasavvuf terimidir. Kur'ân-ı Kerim'de birçok âyette gaflet yer almaktadır³. Kur'ân'da hayvanlardan daha aşağı seviyede bulunan ve kalpleri mühürlü olanlar gafil diye nitelenir. Allah'ın ayetlerinden gafil olanların cehennemlik olduğu bildirilir (Uludağ 1996: 283).

Aşağıdaki beyitte, insanoğlunun tasarruf tahtının şahı iken, gaflet atının ayakları altında kalarak ezildiği anlatılmaktadır. Beyitte soyut bir kavram olan gaflet anlatımı güçlendirmek için için somut bir kavram olan ata teşbih edilmiştir:

Şeh-i serîr-i tasarruf iken benî âdem
Semend-i gafletin oldu zelil ü pâ mâli (Mustafa Celvetî G. 83/9)

2.6. Naz/İşve

³ “Gaflet” ile ilgili bazı âyetler için bkz: Arâf 7/205, 146; Yûnus 10/7-8; Yûsuf 12/13.

Naz, tasavvufta, sevgilinin âşığa kuvvet vermesi manasında kullanılır. Nazda, bir şey istendiği hâlde onu görmezden gelmek, istemez görünmek durumu söz konusudur. Naz, sevgilinin âşığa bir lütuf ve ihsanıdır. Onu güzelliğine güzellik katar (Üstüner 2007: 145; Bayburtlugil 1985, Gölpınarlı 1977'den).

Naz, Klasik Türk şiirinde işve ile birlikte geçer. Sevgilinin bindiği at naz ve işve atıdır. Sevgili naz atının üstünde âşığın türlü eziyetler eder ve kendisine ulaşmasına mani olur. Nazın ata benzetildiği örnekler klasik Türk şiirinde oldukça yaygındır (Kaya 2008: 160). Bu tür örneklerde sevgilinin âşığa eziyetleri, naz yapması at kavramında somutlaştırılmıştır.

Âşığın canını sevgili uğruna feda etmesi kimi zaman “naz atı” benzetmesi içerisinde verilir. Âşık sevgilinin naz atının ayakları altında ezilir. Beyitlerde sevgilinin naz atının eziyet ettiği, ayakları altına aldığı âşık tipini görülmektedir (Kaya 2008: 160-161). Bu tür anlatımları tasavvufi manada cânânın yoluna can vermek biçiminde düşünmek mümkündür.

Sevgili naz atına süvâr olduğu zaman âşığı o boylu poslu güzelin uğruna canını vermek için hazırdır. Aşağıdaki beyitte naz, teşbih yoluyla sevgilinin bindiği ata benzetilmiştir:

Semend-i nâza süvar olsa şehlevendâne
O gurre-mesti ki görse virürdi cân âfet (Üzgör 1991, Fehîm-i Kadîm,
K.11/5)

Âşık rolündeki şair, sevgilinin işve (naz) atının ayakları altında ezilmiştir. Âşık bunu bazen sitem olarak anlatır. Sevgiliye cevâz verenlerin onun naz atının ayakları altında ezilmesini ister:

Bu arsa-gâh-ı mahabbetde pâ-y-mâl olsun
Semend-i işveye her kim verir cevâz sana (Hâzık Mehmed Efendi, G.
15/8)

2.7. Nefis

Klasik Türk şiirinde ata benzetilen dinî ve tasavvufî unsurlar içerisinde “nefis” öne çıkmaktadır. Tasavvufun da en önemli kavramlarından olan nefis, şiirlerde at ile benzetme ilişkisi içerisinde somutlaştırılmıştır. Nefis, Arapça; can, benlik, ruh, aşağı duygular; kulun kötü huyları ve çirkin vasıflar anlamlarını içermektedir. Nefsin; nefis-i emmare, nefis-i sehvani, nefis-i levvame, nefis-i mülhime, nefis-i mutmaine ve nefis-i levvame gibi değişik çeşitleri vardır (Uludağ 2001: 274). Bir hadis-i şerifte “Nefsin binek atıdır, onu hoş tut.” denilmiştir (Devellioğlu 2002: 586; Levend, 1984: 370; Şemsettin Sâmi 2004: 1365). Nefis klasik Türk şiirinde tasavvufî içerikli manzumeler başta olmak üzere sıkça anlatılmıştır. Nefsin kelime olarak yer almadığı manzumelerde bile dolaylı yoldan nefse ait unsurlar zikredilmiştir (Kaya 2008).

Mutasavvıflar nefsi çeşitli istiarelerle anlatmışlardır. Nefis; saldırgan bir köpeğe, kurnaz tilkiye, pisboğaz domuza, iğrenç fareye, korkunç yılan, ejderhaya, bazen Firavun'a ve Nemrud'a, bazen puta, bazen cehenneme, bazen hırsıza, bazen de insanı baştan çıkaran kadına benzetilmiştir. Bunun yanında ne kadar kötü de olsa nefis ıslah edip disiplin altına almak ve eğitilmiş nefisten âhîret amelleri için yararlanmak mümkündür. Aslında temiz olmayan bir köpeğin eğitilmiş olduğu takdirde tuttuğu av temiz ve helâl olacaktır. Aynı şekilde eğitilmiş ve disiplin altına alınmış nefis de böyledir. (Uludağ 2006: 528).

Nefis söz konusu olduğunda şairlerin en çok başvurdukları benzetme unsurlarından biri "at"tır. Atın bu benzetmeye konu olması; zaman zaman başına buyruk ve serkeş bir tabiat sergilemesi dolayısıyladır. Genellikle yenilmesi ve mücadele edilmesi gereken olumsuz bir kavram olan nefis, atın bu özellikleriyle bağdaştırılarak manzumelerde kendine yer bulmuştur. Böylelikle at vasıtasıyla nefis kavramı somutlaştırılarak etkili bir anlatım ortaya çıkmıştır (Kaya 2008).

Nefis her insanda vardır. Nefsi insandan ayrı düşünmek mümkün değildir. Dolayısıyla her insan nefis atının tabii bir binicisidir. Önemli olan bu nefis atını zapt etmek ve doğru yola gitmesini sağlamaktır. Nefis atını doğruya da yanlışta da sürükleyecek olan onun binicisidir. Nefis atına binmek onu zapt etme amacına yönelik olmalıdır. Nefis atının binicisi maharetli olmadığı sürece, onu hâkimiyeti altına alamaz. Böylelikle at, binicisinin çizdiği istikamette değil, kendi bildiği istikamette gidecektir. Bu gidilen istikamet de elbette doğru olmayacaktır. Bu bağlamda nefis ve at ilişkisinin anlatıldığı beyitlerde anlam, genel olarak bu çerçevede içerisindedir.

"Nefis atına binmek" deyimini, şeytana uyup nefsin arzularına göre hareket etmektir (Tanyeri 1999: 199). Aşağıdaki beyitlerde "nefis atına binmek" deyimini yer almaktadır. Beyitlerde nefis atına binmek olumsuz bir durum olarak düşünülmüştür. Nefsin ata benzetildiği beyitlerin geneline bakıldığında ise nefis atına binip onu hâkimiyet altına almanın söz konusu olduğunu görürüz:

*Zâlimün ayn-ı taaddisinden efgân itmezüz
Ehl-i hâlüz **nefsümüz atına** binüp çarpmaz* Yahyâ Bey (Tanyeri 1999: 199).

*Taşta tokunmayınca şise sınımaz
Erenler **nefsinün atına** binmez* Yahyâ Bey (Tanyeri, 1999: 199).

Bu tür beyitlerde birbiriyle tenasüp oluşturan atla ilgili kelimeler de sıkça kullanılmıştır. At, nefsin somutlaştırılarak anlatılması noktasında önemli bir benzetme unsurudur. Atın bünyesinde taşıdığı vasıflar ve nefis arasındaki benzetme ilişkisinin de benzetme yönü özelinde bu vasıflar üzerine inşa edilmesi, bu tür

manzumelerde etkili bir anlatım ortaya çıkarmıştır. Atın değil de benzer özelliklere haiz bir hayvanın bu bağlamlar içerisinde seçilmemiş olması, atın taşıdığı özelliklerle de alakalıdır.

Nefsin benzetme yoluyla at ile ifade edildiği beyitlerin birçoğunda seçilen at isimleri genellikle olumsuz vasıfları taşıyan isimlerdir. Örnek olarak, “Başı sert olan at” anlamındaki tevsen beyitlerde sıkça zikredilir. Tевsenin, nefsin yer aldığı beyitlerde kullanılması, nefsin dik başlılığı ile bu atın özellikleri arasındaki benzerlik dolayısıyladır:

Rahş-ı azmün kala pâ-beste-i râh-ı maksûd
Tevsen-i nefsüne bu ruhsat-ı irhâ nice bir (Erdem 2005, Neyli, G. 38/7)

Şair, nefis atına boyun eğdirmiş, serkeş tabiattaki bir atı adeta merkep hâline getirmiştir. Aşağıdaki beyitte ifade edilen bu düşünce tasavvuftaki nefse hâkim olmanın manzum ve sanatlı bir ifadesidir:

Râm oldı şimdi tevsen-i nefis ü hevâ bana
Râh-ı Hudâda Sükkerîyâ merkebüm budur (Erol 1994, Sükkerî, G. 41/5)

Harûn, ilerleyecek yerde duran veya geri giden, terbiye görmemiş huysuz ve inatçı atlar için kullanılan bir tabirdir (Devellioğlu 2002: 333; Levend 1984: 24). Aşağıdaki beyitte ata benzetilen “nefs-i harûn” terbiye edilerek boyun eğdirilmesi gereken bir at olarak düşünülmüştür:

Râgıb semend-i nefis-i harûnün zebûn iden
Bu arsada sehâmet ile yekke-tâz olur (Koca Râgıb Paşa, G. 35/7)

Nefis, yenilmesi gereken hârûn ve hızlı bir attır. O atın binicisi onun başına devamlı vurmali ve onu kendisine boyun eğdirmelidir:

Eyle zebûn başına nefsün ura ura
Râm it o esb-i tünd ü hârûnı yora yora (Hâlet Efendi, G. 25/1)

Niyâzî-i Mısırî'nin aşağıdaki beytinde çevgân oyununa ait bir tablo çizilerek bu oyuna ait terimler vasıtasıyla tasavvufî kavramlar somutlaştırılmıştır. Beyitte “nefse binmek” (süvâr ol nefsüne) deyimini kapalı istiare sanatı yoluyla verilmiştir. Nefsin benzetileni olan at söylenmemiş, benzetme yönü olan “süvar olmak” kullanılmıştır. Beytin geneline bakıldığında ve çağrışımlar dikkate alındığında nefse süvar olmanın, nefsi hâkimiyeti altına almak anlamına geldiği görülecektir:

*Al ele çevgân-ı zikri hem süvâr ol nefsüne
Kapagör tevhîd topını çünkü meydânundadır* (G. 40/5)

2.8. Sabır/Sebât

Sabır, sözlükte “engellemek, hapsedmek; güçlü ve dirençli olmak” anlamlarına gelir. Ahlâk terimi olarak ise, “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzları olumlu kılmak için gösterilen metanet” gibi anlamlara gelir. Sabır, nefsi telaştan dili şikâyetten, organları ise çirkin davranışlardan koruma ve Allah’tan başkasına şikâyette bulunmama olarak da tarif edilmiştir (Çağrı 2008: 337).

Aşağıdaki naat türündeki bir kasideden alınan beyitte şair, sabır atını manevi durumunu anlatırken benzetme içerisinde kullanmaktadır. Bu benzetmede durdurulması zor ve serkeş bir atın dizginlenmesi tasavvuru etkilidir. Bu durum sabır kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Tasavvufta belirli makamlara ulaşmak için öncelikle kişinin içinde Allah aşkı olması lazımdır. Aşkla yola çıkan kişi, bu yolda çeşitli sıkıntılarla karşılaşır ve bunlara tahammül eder. Kimi zaman da kişinin aşk isteği o kadar artar ki, onun ihtiyarı elden gitmiş, sabır atının dizginleri kırılmıştır. Artık o atın zapt edilmesi zordur:

*Hevâ-yı aşk alıp ihtiyârımı elden
Şikeste oldu inân-ı semend-i sabr u sebât* (Eşref Paşa, K. 13/2)

2.9. Tecrîd

Tecrîd, sözlükte, “soymak, soyutlamak, ayrı tutmak, temizlemek anlamındadır. İlk dönemlerde sâlikin kalbini Hakk’ın dışında her şeyden arındırması ve kalbin tecridi anlamında kullanılmıştır. Tecrîd kavramından ilk bahseden sufilerden Cüneyd-i Bağdadi’ye göre tecrîd, bir kimsenin zahiri Hakk’a yüz çevirmekten ya da dünyevî şeylerden, bâtını Hakk’a itirazdan uzak olmasıdır (Ceyhan 2011: 248).

Tecrîd şiirlerde çeşitli tasavvur ve benzetmelere konu olmuştur...(Çavuşoğlu 2001: 56) İslamiyette dünya, ahiret için imtihan yeridir. Tasavvuf ehli dünyaya değer vermez, ondan el etek çekerek ahiret için çalışır. Dünyanın geçici addedilmesi ve fani olması bu düşünce zeminini hazırlamıştır.

Tecrîd, fani olan her şeyi bırakmak ve Allah’a yönelmektir. Tecrîd atını gösterişle bağlamak ve durdurmak doğru değildir. Atın tabiatında hareket vardır. Bu dünyada yolcu konumunda olan insanın da hareketi gerekir. Yolcu, bu dünyadaki fani insanların sembolüdür, tecrîd atı ise onların üstünde yol aldıkları bir binektir:

Rahş-ı tecrîdünü âlâyîş ile bend itme

Reh-revân-ı âdemi pâ-be-rikâb isterler (Abdülkadiroğlu, 1999: 170).

2.9. Vücûd

Vücûd, sözlükte “kaybolan şeyi bulmak, bir şeye ulaşmak; sahip olmak, zengin olmak” anlamlarına gelen vecd kökünden türeyen, aynı kökten türeyen vicdân ile birlikte algılamak manasında da kullanılır (Durusoy 2013: 138). “Var olmak, bulunmak ve varlık” anlamındaki vücûd, felsefe terimi olarak “bir şeyin zihinde ve zihnin dışında gerçek varlığa sahip olması” şeklinde tanımlanır. Vücûd, “bir şeyin zatının (özünün) dış dünyada fiilen tahakkuk etmesi” manasında da kullanılır (Yavuz 2013: 136).

Aşağıdaki beyitte insanın vücudu, teşbih-i belîğ yoluyla rüsvalık ve rezillik yolunda giden bir ata benzetilmiştir. Tasavvufî bağlamda değerlendirildiğinde bu bedenden sıyrılıp manevi olana yönelmek gerekir. İnsan vücudu kimi zaman bu bağlam içerisinde düşünüldüğünde bu dünyaya ait çirkin şeylerin de ifadesi olabilmektedir:

Felek fehmi etdi anı râh-ı rüsvâyîde çâbükdür

Bürehne eyledi esb-i vücûdu atdı meydâna (Kurnaz vd. 2000, Mustafa Celvetî, K. 13/3)

3. DİĞER HUSUSİYETLER

Ata benzetilen dinî-tasavvufî kavramların birçoğu teşbih (daha çok teşbih-i belîğ) sanatı içerisinde verilmiştir. Bunun yanında az sayıda da olsa istiâre sanatı vasıtasıyla kullanılmış örnekler de mevcuttur.

Aşağıdaki beyitte “esb-i ihtiyar” (ihtiyar at) tasavvuf yolundaki şairin kendisini benzettiği (açık istiâre yoluyla) bir kavram olmuştur. Şair, bu benzetme vasıtasıyla zühd yolunda gitmenin zorluğuna değinmektedir:

Nice gitsün bu tarik-i zühde esb-i ihtiyâr

Aşk-ı bî-dâdân komaz elden inânum bir nefes (Tökel 1993, Fütûhî, G. 24/3)

3.1. Şehsüvâr/Fâris

Süvâr kelimesi, “ata binen, binici anlamlarına gelir. Ayrıca “binen, binici” manalarına gelen birleşik kelimeler de yapar: esb-süvâr (ata binicisi)... (Devellioğlu 2002: 973).

318 / Bülent KAYA

Klasik Türk şiirinde süvâr, şehsüvâr, fâris atla ilgili kullanılan diğer kelime ve terimler dikkate alındığında en fazla kullanılanlardandır. Bu kelimelerin yer aldığı manzumelerde tenasüp sanatıyla da sıkça karşılaşılır. Klasik Türk şiirinde sevgili şehsüvâra teşbih edilir. Sevgili atın üstündedir ve âşığı atının ayaklarıyla ezer. Âşık çoğunlukla at üstünde anlatılmaz. Bu durum, sembolik olarak âşık ve sevgilinin rütbe ve statü göstergesidir. Genel olarak bakıldığında klasik Türk şiirinde sevgili ideal ve âşığın devamlı ulaşmaya çalıştığı ideal bir tip olduğu için, manzumelerde çizilen âşık motifi at üstündeki sevgiliye (şehsüvâr, fâris) ulaşmaya çalışan bir âşık motifidir (Kaya 2008: 249).

Bâkî'den alınan aşağıdaki örnek beyitte, sevgili açık istiare yoluyla şehsüvâra benzetilirken, âşık da onun atının ayakları altında ezilen ve toprak olan bir kişi gibi düşünölmüştür:

Ayağın altına bak eyle nazar ben hâke
Şehsüvârum yiter itdün beni pâ-mâl yiter (Küçük 1994, G. 151/3)

Âşık rolündeki şair Klasik Türk şiirinde yukarıda da bahsedildiği üzere at üzerinde anlatılmaz. At üstündeki (şehsüvâr, fâris) şair, çoğunlukla nazım meydanının at binicisidir. Şairler kendi şiir sanatlarını övecekleri zaman bu benzetmeye başvururlar.

Örnek olarak seçilen aşağıdaki iki beyitte bu durumu görmek mümkündür:

Dest-girim çünkü sensin gam değil şimden geri
Menzile irsem gerekdir şehsüvâr oldum bugün (Necmî, G. 135/7)

Rızâyî *fâris-i meydân-ı nazm* olduğun anlandı
Nedür bâ'is inan-ı hâmeyi çek böyle irhâya (Topçu 1997, Rızâyî, K. 18/58)

Tasavvufi içerikli şiirlerde de şehsüvâr ve fâris gibi atla ilgili kavramlar kullanılmıştır. Bunlar beyitlerde değişik anlam örgüleriyle verilmiştir. Şehsüvâr bu tür manzumelerde genellikle soyut tasavvufi bir kavramın benzetildiği bir benzetme ögesidir. Sembolik manada Allah'ı da sembolize der. Şehsüvâr ya da fâris olan kimi zaman bir din büyüğü veya tarikat içinde yüksek mevkiideki bir kişi yahut mürşittir (Kaya 2008: 251).

Eger meydân-ı şer'in fârisisin
Tarikat ehli önince yayakdur (Muhîfî, G. 41/5)

Işk meydânında ben bir şehsüvârun pâvine
Başumu galtân idüp bi-top u çevgân giderem (Livâyî, G. 325/2)

Dedi at seyrine binsem bir âşık olsa yanımca
Dedüm iy şehsüvâr-ı cân-ı âdem bir sen ol bir ben (Livâyî, G. 349/5)

SONUÇ

Klasik Türk şiirinde ata benzetilen dinî-tasavvufî kavramlar, tespit edebildiğimiz kadarıyla; aşk, cân, hevâ, nefis, vücûd, tecrîd'dir. Bunların içerisinde at, en çok nefsin benzetilene olarak kullanılmıştır. At bu tür benzetmelerde daha çok hızı, kimi zaman da serkeş ve başına buyruk olması özellikleriyle öne çıkar. Atın fiziksel ve karakterindeki bazı özellikler tasavvufî kavramlar ile arasında benzerlik ilişkisi kurulmasında etkindir.

Dinî ve tasavvufî kavramların benzetme ve metaforlarla at ve ata ait somut kavramlarla ifade edilmesi, atın sahip olduğu fiziksel ve tabiatındaki bazı özelliklerle ilgili olduğu kadar, atın kültürdeki yeri ve önemiyle de ilgilidir. Atın tarihsel süreçte bir vasıta ve insana yardımcı olan bir araç olarak taşıdığı önem ve insanın hayatını kolaylaştırması, şiirlere daha fazla konu olmasında rol oynamıştır.

Atın dinî ve tasavvufî kavramlar özelinde benzetilen olarak yer aldığı ya da ata ait kavramların tasavvufî unsurlarla benzetme yoluyla irtibatlandırıldığı örneklerin çoğunda tenasüp sanatıyla karşılaşmıştır. Bu durum birçok benzetme ögesi için de geçerli olabilmekle birlikte kanaatimizce atın kültürdeki yeri ve önemiyle de ilgilidir. Atla hakkındaki kavramlarla ilgili zaman içerisinde oluşan benzetme ve mazmunlar şairlere zengin bir malzeme sunmuştur.

Kısaltmalar

G.: Gazel

K.: Kaside

Mat. : Matla

Ş.: Şiir

KAYNAKLAR

ABDÜLKADİROĞLU, A. (1999). *Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyli Zübdetü'l-Eş'âr*. Ankara: AKM Yayınları.

ATAR, F. (1995). "Fetva". İslam Ansiklopedisi. C.12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 486-496.

320 / Bülent KAYA

- BAYBURTLUGİL, N.** (1985). “Fahredden Irâkî Istılâhât-ı Ehl-i Tasavvuf”, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, S. 3.
- BOLAY, S.H.** (1989). “Akıl (Felsefe)”. *İslam Ansiklopedisi*. C.2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 238-242.
- CEYHAN, S.** (2011). “Tecrid”. *İslam Ansiklopedisi*. C.40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 248-249.
- CİLACI, O.** (1994). “Dua”. *İslam Ansiklopedisi*. C.9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 529-530.
- ÇAĞRICI, M.** (2008). “Sabır”. *İslam Ansiklopedisi*. C.35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 337-339.
- ÇAPAN, P.** (2005). Mustafa Safâyî Efendi Tezkire-i Safâyî. Ankara: AKM Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, M.** (2001). *Necâtî Bey Divanı'nın Tahlili*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ÇINAR, A. A.** (1995). *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul: TJK Yayınları.
- DEMİREL, Ş.** (1999). XVII. Yüzyıl Şairlerinden Şehrî (Malatyalı Ali Çelebi) Hayatı, Sanatı, Divanının Tenkidli Metni. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- DERDİYOK, İ. Ç.** (2005). *Hâlet Efendi Divançesi*. Adana: Karahan Kitabevi Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, F.** (2002). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 19.bsk. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DURUSOY, A.** (2013). “Vücûd”. *İslam Ansiklopedisi*. C.43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 137-139.
- EKE UÇAN, N.** (2016). “Şahidî'nin Şiirlerinde Tasavvufî Metaforlar”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*. Cilt 3. sayı 5: 12-24.
- ERDEM, S.** (2005). *Neylî Divanı*. Ankara: AKM Yayınları.
- ERDOĞAN, K.** (1998). *Niyâzî-i Mısırî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- EROL, E.** (1994). *Sükkerî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*. Ankara: AKM Yayınları.

- GÖLPINARLI, A.** (1977). *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul.
- GÜFTA, H.** (1992). *Hâzık Mehmed Efendi'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- HÜCVİRÎ** (1996), Keşfu'l-mahcûb Hakikat Bilgisi, Haz. Süleyman.
- KARACA, Ş.** (1998). *Türk ve İslam Kültüründe At ve Ata Binicilik*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- KASIR, H.** (1990). *Sabrî Mehmed Şerif Divanı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: 1990.
- KAYA, B.** (2008). *Divan Şiirinde At*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- KURNAZ, C.** vd. (2000). *Giritli Salacıoğlu Mustafa Celvetî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÜÇÜK, S.** (1994). *Bâkî Divanı (Tenkitli Basım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- LEVEND, A. S.** (1984). *Divan Edebiyatı (Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar)*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları: 1984.
- ÖZTÜRK, Mürsel ve Derya Örs** (2000). *Mütercim Âsım Efendi Burhân-ı Kattı*. Ankara: TDK Yayınları.
- SARAÇ, Y.** (2002). *Emrî Divanı*. İstanbul: Eren Yayınları.
- SEYHAN, K.** (2002). *Livâyî Divanı*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- ŞAHİN, E.** (1998). *Divan-ı Necmî*. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale: Onsekizmart Üniversitesi.
- ŞEN, M.** (1987). *Haza Kitab u Baytarnâme*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- TANRIBUYURDU, G.** (2006). *Eşref Paşa Divanı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- TANYERİ, M. A.** (1999). *Örnekleleriyle Divan Şiirinde Deyimler*. Ankara: Akçağ Yayınları.

322 / Bülent KAYA

- TARLAN** A.N. (1998). *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TATAROĞLU**, A. (1995). *Muhitî Hayatı Eserleri Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- TOPÇU**, M. (1997). *Divân-ı Rızâyî*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- TÖKEL**, D.A. (1993). *Fütûhî Divanı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi.
- ULUDAĞ**, S. (1989). “Akıl (Felsefe)”. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 242-246.
- _____ (1991). “Aşk”. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 11-17.
- _____ (1996). “Gaflet”. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 283-284.
- _____ (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- _____ (2006). “Nefis”. *İslam Ansiklopedisi*. C.32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 526-529.
- ÜSTÜNER**, K. (2007). *Divan Şiirinde Tasavvuf (14.-15. Yüzyıllar)*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- ÜZGÖR**, T. (1991). *Fehîm-i Kadîm (Hayatı, Sanatı, Divan ve Metnin Bugünkü Türkçesi)*. Ankara: AKM Yayınları.
- YAVUZ**, Ş. Y. (2013). “Vücûd”. *İslam Ansiklopedisi*. C.43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 136-137.
- YILDIRIM**, A. (2002). “Nedim’in Şiirlerinde Somutlaştırma”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt 12. sayı 2: 211-218.
- YORULMAZ**, H. (1989). *Koca Râgıb Paşa Divanı*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: 1989.

